

Balázs Géza

A budai dülőkeresztelő

Egy sikeres nyelvújítás: dülőkeresztelő. A klasszikus magyarországi nyelvújításnak, vagyis a felvilágosodás korában kezdődött és a dualizmus időszakában véget ért korszaknak volt egy helynévújító, helynévmagyarító eseménye, az ún. budai dülőkeresztelő. Eredménye máig tapasztalható: Buda legnevezetesebb helynevei ebből a korszakból származnak.

Buda város polgársága többségében német volt. Jókai Mór leírja, hogy Pesten (és persze Budán) a 19. század elején leginkább német szó volt hallható. Ennek következtében a természeti képződmények és a közterületek is német nevet viseltek. Döbrentei Gábor 1844-ben a *Honderú* című újságban *Visszamágyarosítás Pesten* címmel írt cikksorozatot, amelyben ötvenhat – a cikk címével ellentétben: budai! – név magyarítására (magyar névvel való ellátására) tett javaslatot. A „visszamagyarosítás” azt jelenti, hogy a nevek egy része korábban magyar volt, de a beköltöző német polgárok új, német neveket adtak. Döbrentei és társai szerettek volna a korábbi időszakhoz visszanyúlni. Buda város közgyűlése a forradalom előtti évben, 1847. június 11-én a javaslatot elfogadta, és június 19-én a Tündér-hegyen hivatalos formában is lezajlott a „dülőkeresztelő”.

Az egykori híradások szerint a nevezetes napon néhány budai polgár Döbrentei Gábor királyi tanácsos vezetésével fölsétált az Am Himmelnek nevezett hegy csúcsára, és ott kihirdette Buda város tanácsának néhány

nappal korábbi határozatát. Eszerint a környező hegyek-völgyek addig használt német nevét magyarra cserélték. A lábuk alatt lévő Am Himmelből például Tündér-hegy lett. A Tündér-hegy egyébként nem a tündérekről, ezekről a csodalényekről kapta a nevét, hanem az onnan előtároló csodálatos, tündéri kilátásról.

A dülőkeresztelőt lakoma, „juniális” követte.

Ha végignézzük a Döbrenteiék által adományozott több mint hatvan nevet, azt láthatjuk, hogy nagyobbik része ma is elevenen él mint hegy-, városrész- vagy utcanev.

A dülőkeresztelő tehát páratlanul sikeres volt. Akárcsak a „nagy” nyelvújítás.

Döbrentei, a névadó. De ki is volt a jeles névadó, vagyis Döbrentei Gábor? A *Magyar életrajzi lexikon* szerint: az író, fordító, szerkesztő, nyelvemlék-kiadó, igazgató Döbrentei Gábor 1785. december 1-jén született Somlószóllásön, és „kedvelt városában”, Budán halt meg 1851. március 28-án. 1830-ban lett a Magyar Tudományos Akadémia tagja. Iskoláit Pápán és Sopronban végezte (1805). Könyvtárosa és titkára volt a soproni líceum neves önképzőkörének. A wittenbergi és a lipcsei egyetemen tanult. Hazatérve Gyulay Lajos gróf nevelője lett Erdélyben, s 1817–19-ben együtt végezték jogi tanulmányaikat Marosvásárhelyen. 1814-től 1818-ig Kolozsvárott az Erdélyi Magyar Museum című folyóiratot szer-

keszti. (Tudvalévőleg ennek 1818-i pályázatára írta Katona József *Bánk bánját*.) 1819-ben Marosvásárhelyen az Erdélyi Magyar Tudós Társaság titkára lett. 1820–1823 között Pesten, 1823–24-ben Bécsben élt, hazatérve a budai kerület tartományi „másod-albiztosává”, 1841-ben kerületi főbiztossá, 1844-ben királyi tanácsossá nevezték ki. Az 1825-i országgyűlésen Pozsonyban megismerkedett Széchenyi Istvánnal. 1828-ban a Magyar Tudós Társaság (a későbbi Magyar Tudományos Akadémia) alapszabályait kidolgozó bizottság tagja és jegyzője, 1831-től 1836-ig az MTA első titkára volt. 1833–1835 között szerkeszti a *Magyar Tudós Társaság Évkönyveit*, valamint a *Régi Magyar Nyelvmélekek* négy kötetét (1838, 1840, 1842, 1846). 1830-ban főmunkatársa és irányítója a Wigand-féle *Közhasznú Esméretek Tára* című lexikonnak, 1833-tól 1835-ig a budai Várszínházban működő együttes igazgatója. 1842-ben kiadta Berzsenyi Dániel összes műveit. Egyike volt a magyar ifjúsági irodalom megteremtőinek (*Pali és Minka olvasni tanul*. Pest, 1829; és a *Kis Gyula könyve*. Pest, 1829). „Nagy műveltségű, de csekély tehetségű író volt. Széles körű irodalmi és közéleti tevékenységet folytatott, irodalompolitikájában döntő szerep jutott főúri összeköttetéseinnek” – értékeli a lexikon.¹

Sőtér István az Akadémia jeles személyiségeiről írott munkájában szintén nem takargatja véleményét Döbrenteiről: „Az Akadémia első titoknokául (titkárának, B. G.) Döbrentei Gábort választják meg, aki egy ideig még Széchenyi bizalmát is bírja. Döbrentei egyéniségének elmosódottsága jól érzékelteti azt a

bizonytalanságot, mely megalakulása után a Tudós Társaságot még egy ideig jellemezte. Ha Széchenyi a nyelvművelés, a magyarul megszólaltatott tudományok otthonának szánta az Akadémiát, úgy e szándéknak mintegy az élő tagadását kellett volna felismernie az első titoknokban. A nyelvújítás után még mindig oly kialakulatlanul ható magyar értekező prózának részint tétova, részint fesszes példáival szolgál Döbrentei stílusa. Arany valamikor majd Vörösmarty némi 'idegenszerűségeit' fogja emlegetni, az Akadémia titoknokának értekezései, jegyzőkönyvei és jelentései azonban évtizedekkel maradnak hátra Vörösmarty prózája mögött.”² Sőtérnek nyilván igaza van, bár elfelejti Döbrentei „nyelvújító” munkásságát, jelesen éppen a budai dűlőkeresztelőt. Ami egyáltalán nem tekinthető sikertelen próbálkozásnak. Igaz, nem is tudományos munkásságának a része. Ahogyan az akadémiai jelentések sem.

Budai „dűlőnevek”. Döbrentei Gábor névadási módszere a következő volt:

a) tükörfordítás = amikor pontosan lefordította a német nevet magyarra, a jelenséget nevezhetjük magyarosításnak is, hiszen egy német formát magyarra alkalmazott, pl. Paulithal → Pálvölgy, Wolfwiesen → Farkasrét.

b) visszamagyarosítás = egy korábbi magyar forma fölelevenítése, pl. Sasad, Kelenföld. Ebben a módszerében kétségtelenül segítségére lehetett nyelvtörténeti tájékozódása. Mint korábban írtam, része volt a régi magyar nyelvmélekek kiadásában is.

¹ *Magyar életrajzi lexikon*. 1000–1990. Arcanum Digitéka CD-Rom

² Sőtér István: *A sas és a serleg*. Akadémiai arcképek. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975. 15.

c) magyarítás = új névadás, Döbrentei saját ajánlásai például: Hunyad-
orom, Tündér-hegy, Vérhalom.

A névadás motivációja a következő volt:

a) visszamagyarosítás = az egykori régi magyar nevek föllevenítése, pl. Rézmál.

b) magyarítás = a magyarországi tájaknak magyar nevet kell adni, pl. Kelenföld.

c) történelmitudat-formálás = jeles történelmi eseményekre (leginkább az 1686-os dicsőséges budai ostromra) való emlékezés, emlékállítás, hagyományápolás, pl. Pasarét, Törökvész.

d) eufemizálás = korábbi, nem „szép”, nem „szép hangzású” nevek helyett szépen csengő nevek adása. Pl. Sauwiesen 'Disznórét' helyett: Pasarét.

A Döbrentei Gábor alkotta budai dűlőneveket több forrásból gyűjtötte össze. Betűrendben közlöm a fellelt helyneveket. Előttük egy eligazító jel áll:

(: = nem sikerült névadás

:) = sikeres névadás

Már első rápillantásra is látható, hogy Döbrentei tevékenysége sikeres volt. A sikeresség azonban leginkább abban ragadható meg, hogy ösztönözte a további városvezetőket, városvédőket a hagyományos, illetve a hagyományhoz kapcsolódó, valamint új magyar nevek alkotására. Budapest helynévallománya ma változatos, a város művelődéstörténetének hű tükré. Ez köszönhető mindazon helytörténészeknek, akik Döbrentei nyomán foglalkoztak ezzel a kérdéssel.

(: *Árpád orma* (Gaissberg)

(: *Bátoralja*

Lásd még: Bátorhegy.

(: *Bátorhegy, Bátorihegy* (Lindenberg)

A Lindenberg (~ Hárshegy) magyarítására született javaslat. Nem gyökeresedett meg, ezért később magyar formáját kezdték el használni. Lásd még: Hárshegy.

(: *Bélakút* (Bründl, Königsbrun)

Talán az egykori Királykút, Béla király forrás megnevezése. A Béla király út részben őrzi a nevet.

:) *Csatárka*

A török időben vívott harcok emlékére kapta a nevét. Létező helynév a II. kerületben.

:) *Csillebérc* (Kukuckberg, Dreihotter)

A Csillebérc eredeti írásmódja a 20. század közepéig Csilebérc. A 430 méter magas hegy a 'tündér' szavunk elfeledett változatáról kapta a nevét. Bányászat nem folyt ezen a vidéken, tehát a mai „csille” szóval valószínűleg nincs összefüggése. Létező városrésznév a XII. kerületben.

:) *Dobogó* (Galgenberg)

Az „Akasztóhegy” helyett kapta a 151 méteres domb a Dobogó nevet. Létező városrésznév a XI. kerületben.

(: *Előmál* (Weiser Sandberg)

Lásd még Rézmál, Zöldmál.

:) *Farkasrét* (Wolfswiese)

Tükörfordítással kapott neve ma is él, városrésznév a XII. kerületben. Pl. Farkasréti temető. Lásd még: Farkasvölgy.

:) *Farkasvölgy* (Wolfsthal)

Tükörfordítással kapott neve ma is él, városrésznév a XII. kerületben. A Farkasrét és a Farkasvölgy nevét talán a korábban itt előfordult farkasokról, hihetőbben azonban az elterjedt, betegségeket gyógyító farkasalmáról kapta.

(: *Ferenchalma* (Franzenhöhe)

Talán a mai Ferenchegyí út, Ferenchegyí lépcső őrzi emlékét.

:) *Gazdagrét* (reiche Ried, másutt: Reicheried)

- Létező helynév, az 1970-es évektől épülő lakótelep neve (Gazdagréti lakótelep) a XI. kerületben.
- (: *Hajnalos*
Talán a Farkasvölgyben lévő Hajnalka utca őrzi emlékét.
- (:, :) *Hárshegy* (Lindenberg)
A 458 méter magas hegy a korábbi Lindenberg helyett előbb Bátorhegy nevet kapta, de ez nem tudott meggyökeresedni, ezért a korábbi német név tükörfordítása gyökerezett meg. Létező városrésznév a II. kerületben.
- (: *Határrét* (letzte Ried)
- (: *Hosszúrét* (lange Ried, Langeried)
Létező helynév a XI. kerületben
- (: *Hunyadi-orom*
A Budai-hegység 349 méter magas hegye (Hunyad-orom). A nevet őrzi még a Hunyad köz és a Hunyad lejtő (XII. kerület) is.
- (: *Hűvösvölgy* (Im Kühlental)
Tükörfordítás, létező városrésznév a II. kerületben.
- (: *Istenhegy*
A korábbi Raitzenkopf (Rácfej) új elnevezése. Létező helynév a XII. kerületben. A nevet őrzi még az Istenhegyi út, Istenhegyi lejtő, Istenhegyi lépcső.
- (: *Istenkút* (Srassbrunn)
- (: *Jánoshegy* (Johannesberg)
Budapest legmagasabb pontjának (528 méter) neve ugyancsak 1847-ben, a dűlőkeresztelőkor lett magyarosítva. Létező helynév a XII. kerületben.
- (: *Kamaraerdő* (Kammerwald)
Létező városrésznév a XI. kerületben.
- (: *Kelenbérc*
Lásd még: Kelenföld.
- (: *Kelenföld*
Létező helynév a XI. kerületben (pl. Kelenföldi pályaudvar). A név eredetét vitatják. Egyesek a német Kranfeld (Tormaföld) névből származik, mások a honfoglalás kori Kelen vezért (és annak szálláshelyét) vélik benne fölfedezni. A későbbiek során a név „családosult”, pl. Kelenvölgy, Kelenföldi út, Kelenhegyi út, Kelenhegyi lépcső, Kelenvölgyi határsor stb.
- (: *Kőérberek* (Kammerwald)
Létező városrésznév a XI. kerületben. Nevét őrzi még a Kőérberki dűlőút, a Kőérberki út.
- (: *Kurucles* (Maxengraben, Krutzenwinkel)
A Kurucles név a Rákóczi-szabadságharcra emlékezteti a kíváncsiskodót. Állítólag a kurucok innen csaptak be a császár mellett kitartó Buda városába, mert az nem csatlakozott Rákóczi Ferenchez. Létező helynév a II. kerületben.
- (: *Kútvölgy* (Brunnthal)
A mai Dániel út elején fakadt tiszta vizű forrásról kapta a nevét. Létező helynév a XII. kerületben. Nevét őrzi a Kútvölgyi lejtő és a Kútvölgyi út is.
- (: *Madárhegy* (Starentanz)
A 187 méter magas domb ugyancsak a dűlőkeresztelőkor kapta nevét. Létező helynév a XI. kerületben.
- (: *Mártonhegy* (Martinisberg, mások szerint: Wiesbergl)
Eredetileg Szent Márton kápolnája állt a 285 méter magas hegyen. Létező helynév a XII. kerületben. Nevét őrzi a Mártonhegyi út.
- (: *Mátyáshegy* (Matthiasberg)
Létező helynév a III. kerületben. Nevét őrzi a 299 méter magas Mátyáshegy, valamint a Mátyáshegyi út.
- (: *Nádorkút* (Doctorbründl)
- (: *Naphegy* (Sonnenberg)
A Várhegygel ellentétes 154 méter magaslat máig őrzi az egykori névadást. Pl. Naphegy tér, Naphegy utca.

:) *Németvölgy* (Deutschentäl)

A Buda 1868. évi visszafoglalásában vitézkedő német katonák emlékére nevezték el a völgyet előbb Deutschentálnak, amelyet a dűlőkeresztelő alkalmával fordítottak Németvölgyre. Létező helynév a XII. kerületben.

:) *Nyék* (Leopoldfeld, Teufelsgraben)

A Leopoldfeld (Lipótfmező) kapta ezt a nevet. A régi iratok szerint a 16. századig itt állt egy község, amelyet Nyék nemzetségről neveztek el. Létező helynév a II. kerületben.

:) *Orbánhegy* (Urbanisberg)

A 19. század végéig intenzív szőlőtermelés folyt e tájon. A róla elnevezett téren állt a hegynek nevet adó Orbán, a szőlők védőszentjének a szobra. Létező helynév a XII. kerületben. Az Orbánhegyi út is viseli e nevet.

:) *Őrmező* (Feldhut)

Létező helynév a XI. kerületben. A mai lakótelep helyén vannak a híres keserűvíz-források (Hunyadi János, Ferenc József).

:) *Örsöd* (Breiter Marast, Tabaner Hutweide Berg)

Létező helynév a XI. kerületben.

:) *Pálvölgy* (Paulithal)

Az egykori pálos kolostor emlékét őrző német név fordítása. Létező helynév a II. kerületben.

:) *Pasarét* (Sauwiese, Schmalzbergel)

A korábbi 'Disznórét' és 'Zsírdomb' új elnevezése. A török időkben itt volt a várbelieknek a szénakaszálója. Létező helynév a II. kerületben.

:) *Péterhegy* (Petersberg)

Létező helynév a XI. kerületben. Nevét viseli a Péterhegyi út is.

:) *Petneházy-rét* (Sonnenwithswiesen, Wiesennel)

Nevét Petneházy Dániel kuruc kapitányról kapta, aki a hagyomány szerint hősiiesen harcolt 1686-ban, Bu-

da visszafoglalásakor, sőt az elsők között jutott fel a várfalra és tűzte ki a magyar zászlót. Létező helynév a II. kerületben. A Petneházy utca és köz Angyalföldön (XIII. kerület) őrzi a kuruc lovaskapitány nevét.

(: *Posonyi hegy* (Johannesberg, Pressburger Berg)

:) *Rézmál* (Kalvarienberg, Kreidenbruch)

A 'Kálváriahegy' és a 'Krétabánya' német nevek helyett „visszama-gyarosítással”, vagyis egy korábbi, a 14. században már meglévő névvel lát-ták el a helyet. A „mál” a régi ma-gyar nyelvben délies, napsütötte lejtőt jelentett. A 'Rózsahegy' jelentésű Rézmálhoz tartozott egykor a Ró-zsadomb is (de ennek nevét csak a 19. század végén fordították le a né-met Rosenhügelből). Létező helynév a II. kerületben. Vö. még Előmál, Zöldmál.

:) *Sasad* (Burgerberg)

A XIII. századi, a Sas-hegy alján lévő kis falu nevét viselő terület. Létező helynév a XII. kerületben. Nevét őrzi a Sasadi út is.

:) *Sashegy* (Adlerberg)

A háromcsúcsú, korábban Király-hegy új neve. A hagyomány szerint azért Sashegy a neve, mert 1686. szeptember 2-án a budai vár visszafoglalása utáni díszszemle alkalmával sasok röppentek fel innen és a Vár felé repültek.

(: *Spanyolrét* (Spaniolwiese)

:) *Sváb-hegy* (Schwabenberg)

A helynév csak egyszerű fordítás. A hagyomány szerint Buda 1686. évi visszafoglalásakor a Kis-Sváb-hegyen állították fel a sváb tüzérség ágyúit. Erre emlékezve nevezték el a korábbi Fehérvári-hegyet Sváb-hegynek. 1945 és 1991 között Szabadság-hegy volt a neve.

:) *Szemlőhegy* (Josephberg)

- A korábbi 'Józsefhegy' azért kapta ezt a nevet, mert állítólag Buda visszafoglalásakor itt voltak a tűzérség őrszemei (megfigyelői). Létező városrésznév a II. kerületben.
- :) *Szépvölgy* (Schöntal)
Egyszerű tükörfordítással keletkezett. Létező városrésznév a II. kerületben. Nevét őrzi a Szemlőhegy utca is.
- (: *Táboros* (rothe Lacke)
Lásd még: Táborhegy.
- :) *Táborhegy* (valószínűleg régebben: Lagerberg)
A valószínűleg régebben Lagerbergnek nevezett hely nevének visszafordítása. Buda 1686. évi visszafoglalása idejét itt táboroztak a katonák. Létező helynév a III. kerületben.
- :) *Törökvész* (Fruchtbare Ried, Ochsen Ried, Rochusberg)
A német 'Gazdarét', 'Ökörret' és 'Rókushegy' kapta ezt a nevet az 1686-as visszafoglalás emlékére. Állítólag sok, az ostromlott török sereg segítségére igyekvő janicsárt és szpáhi csapatot kaszaboltak le itt. Létező helynév a II. kerületben.
- :) *Tündérhegy* (am Himmel)
A 385 méteres hegy nevét őrzi a Tündérhegyi út is.
- (: *Vajdabérc*
- :) *Vérhalom* (Franzisciberg)
A Franzisciberg nevét – tévesen – azért változtatták meg Vérhalomra, mert úgy vélték, hogy a mai Vérhalom

- téren temették el a Martinovics-féle összeesküvés kivégzett áldozatait. Létező helynév a II. kerületben.
- (: *Vezérhalom* (Reitzenkopf)
- (: *Vigadó domb, Vigadomb* (Lusthügel)
- (: *Virradó*
- :) *Virányos* (egyik forrás szerint: Sauwinkel)
Az eredeti Sauwinkel, Zugliget állítólag legvirágosabb része kapta ezt a nevet. Létező városrésznév a XII. kerületben.
- :) *Zöldmál* (Grüntal, más forrás szerint: Grüngraben)
Létező városrésznév a II. kerületben.
- :) *Zugliget* (Auwinkel ~ Ligetzug, korábban: Sauwinkel ~ Disznózug)
Az egykori vadaskert vaddisznóit idéző német nevét ugyancsak a dűlőkeresztelő alkalmával változtatták meg. Létező városrésznév a XII. kerületben, a másik része a Virányos nevet kapta.

Epilógus. Döbrentei Gábor nevét kedvelt Budáján, az Erzsébet híd hídfőjénél tér és utca őrzi. A Döbrentei és az Apród utca sarkán állt az a ház, amelyben Döbrentei Gábor lakott. (A ház a második világháborúban elpusztult.) A Fővárosi Közmunkák Tanácsa 1879-ben nevezte el az utcát. Döbrentei sírja a Kerepesi temetőben található.

Irodalom

A *Budai-hegység turistatérképe*. Cartographia, Budapest, 2002.

Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára. A–K, L–Zs*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.

Ráday Mihály szerk.: *Budapest teljes utcanévlexikona*. Sprinter, Budapest, é. n. (2003)